етнополітологія

Етнічні кордони і міжетнічна толерантність

Тетяна Татаренко,
кандидат історичних наук, доцент
Східноукраїнського національного
університету ім. В. Даля.

Проблема етнічних меж за своєю природою є міждисциплінарною і перебуває в центрі уваги етнографів, істориків, філософів, психологів, соціологів та політологів. Ця обставина обумовлює використання різних концептуальних підходів соціально-наукового знання.

Як засвідчили трансформаційні процеси 1980 – 1990 років, етнополітичний рух конституювався, що дозволило деяким дослідникам дійти висновку про появу в політичному просторі специфічних суб'єктів. Так, Д. Драгунський вважає, що етнос із суб'єкта права перетворився на суб'єкт політики [1]. Л. Дробижева виокремлює етнотериторіальні угруповання як суб'єкти політичного процесу [2]. При цьому автори наголошують на багаторівневій природі і поліфакторній обумовленості політизації етносу.

Згідно з концепцією С. Соколовського, в середовищі кожного етносу відбувається горизонтальна і вертикальна диференціація культури, побутують різні стилі життя і світорозуміння. Стабільність і сталість культури – це ідеальні типологічні конструкції. Однак „не культурна однорідність породжує етнос,.. а саме буття цієї спільноти може породжувати певний рівень культурної однорідності" [3].

Особливого значення набуває вивчення етнічних стереотипів та соціальних настановлень у сфері міжнаціональних відносин, оскільки саме вони є найважливішими елементами формування етнічних меж, що безпосередньо визначають характер міжетнічного сприйняття та взаємодії. Ці проблеми й сьогодні лишаються відкритими для наукових розвідок, що й обумовлює мету нашого дослідження – визначити сфери взаємодії етнічних спільнот, в яких можливі прояви етнічних меж між етнічними угрупованнями з різними культурними та соціальними характеристиками.

Тетяна Татаренко

В умовах, коли соціальна напруга зростає (як, наприклад, в Україні), то етнічна згуртованість, як правило, посилюється. Одночасно збільшується вірогідність неконтрольованих соціальних виступів та бажання лідерів різних політичних сил використати таку ситуацію в своїх цілях. То ж не випадково дослідження проблеми етнічних кордонів стає все актуальнішим. (Зазначимо, що етнічний кордон виступає тут не в значенні територіального розселення народів, а як суб'єктивно усвідомлена дистанція в міжетнічних відносинах).

Теоретичне обгрунтування проблеми етнічних кордонів свого часу здійснив П. Кушнер. Він виходив, передусім, з того, що етнічні кордони не повинні підмінюватися кордонами адміністративними, при встановленні яких виходять не з території, на якій компактно проживає народ, а з „статуту і постанови" [4] – етнічні кордони не можна ототожнювати з природними географічними рубежами. Як відзначає П. Кушнер, етнічні кордони, що склалися на сьогодні, є результатом історичних процесів та міжетнічних відносин. Вони дуже нестійкі, постійно змінюються, у зв'язку з чим розглядати їх можна лише стосовно певної історичної чи сучасної дати [5].

Аналізуючи проблему етнічних кордонів, П. Кушнер підкреслює роль національної самосвідомості і мови, їх етновизначальну і культурновизначальну функції в установленні міжетнічного контакту впродовж етнічного кордону серед етнічних груп, що компактно проживають і взаємодіють. В такому контексті основна увага в дослідженні природи етнічних кордонів приділяється не стільки територіальній проблемі (що визначає етнічні кордони сусідніх народів), скільки питанням суб'єктивно встановленої культурної дистанції з „прикордонним" або іншим народом. П. Кушнер пропонує такі ознаки функціонування рідної мови: якою мовою розмовляють у сім'ї, якою мовою розмовляють члени сім'ї з сусідами, якою мовою спілкуються на роботі, якою мовою навчаються діти в школі, якою мовою співаються пісні тощо.

Розглядаючи українсько-російське прикордоння, П. Кушнер відзначає, що такі етноутворюючі ознаки, як матеріальна культура, побут, фольклор тут не справляють визначального впливу в силу близькості культур і зводяться лише до їх переліку. Водночас, аналізуючи природу і характер функціонування етнічних кордонів, він вважає, що „складний процес трансформації етнічних кордонів залежить від національних відносин", а тому їх проблему необхідно досліджувати в тісному зв'язку з національною проблемою в цілому [6]. Національні відносини автор розглядає як процес переселення народів на нові території або розширення споконвічних територій, як процеси міграції чи експансії, а також етнічної асиміляції.

В західній науці тема етнічних кордонів і культурних відмінностей досліджувалася норвезьким вченим Ф. Бартом (збірка „Етнічні групи і кордони. Соціальна організація культурних відмінностей") [7]. Ф. Барт

етнополітологія

досліджує етнічні кордони в тісному зв'язку з етнічністю. На його думку, етнічність – це форма соціальної організації культурних відмін, а етнічний кордон є визначником групи. При цьому особливого значення набувають ті культурні характеристики, яким група віддає перевагу. Під етнічною групою розуміється етнічна спільнота чи в значенні народу, чи якоїсь його частини.

Ф. Барт (як, до речі, й вітчизняні дослідники) вважає, що прикметні характеристики етнічної групи виявляються за певних історичних, політичних, економічних умов та за конкретних обставин. В одних випадках визначальну роль відіграють економічні та історичні, політичні й соціальні умови, в інших – становище, досягнуте мирною взаємодією груп чи, навпаки, нагнітанням конфліктної ситуації. Водночас на той чи інший стан найчастіше впливає історичний досвід або соціально-політичні фактори, які, взаємодіючи, сприяють збереженню і прояву маркеруючих характеристик. Роль історичної пам'яті в уявленнях і регуляції поведінки зростає, коли в суспільстві спостерігається напруга, конфліктна ситуація. Одночасно соціальні фактори, наприклад, соціальна дистанція, що посилюється, можуть справити істотний вплив на передконфліктні ситуації.

Культурна різноманітність сучасного суспільства, на думку Ф. Барта, продовжує існувати, незважаючи на всебічні контакти й широку мережу інформації в усьому цивілізованому світі. Етнічні відмінності зберігаються, незважаючи на рух людей, що перетинають етнічні кордони, та зміну людьми свого членства в різних етнічних і соціальних категоріях. Етнічні відмінності не поглинаються єдиною узгодженою системою. Вони існують, незважаючи на основи, на яких вибудовується соціальна система. Взаємодія в такій соціальній системі не призводить до ліквідації етнічних відмінностей шляхом їх зміни або акультурації; культурні відмінності можуть зберігатися всупереч міжетнічному контакту і взаємній залежності [8].

Ф. Барт розглядає культурну єдність етнічної групи як результат і зміст її існування. В якості етновизначального, первинного стосовно етнічної групи показника, вважає він, виступає організаційна якість етнічної групи. Сама етнічна група досліджується як особлива форма соціальної організації. Головна роль у цьому процесі належить механізмові соціального категоризування. Організаційна структура етнічної групи формується безпосередньо в процесі етнічної самоідентифікації та ідентифікації інших. Використання етнічної ідентичності в соціальній взаємодії, ідентифікація себе та інших з конкретними категоріями створює умови для виокремлення етнічних груп у їх організаційні якості. В уявленнях Ф. Барта етнічний кордон є актом свідомості, а засобом його вивчення є дослідження етнічної ідентичності. Тільки за умови, коли люди поділяють уявлення, які стають спільними, і діють на їх основі, вони стають

групою, а етнічність може набувати організаційної та інституційної форми. Етнічні маркери можуть бути одиничними або становити певний набір чи навіть систему. А це означає, що набір маркерів може змінюватися.

Отже, показником приналежності до тієї чи іншої групи є певні соціальні фактори, категоріальні характеристики, а не „об'єктивно" існуючі культурні відмінності. На думку Ф. Барта, немає прямої відповідності між етнічними спільнотами і культурною схожістю та різницею. Етнічні категорії в процесі ідентифікації себе та інших розглядають ті об'єктивні відмінності, які самими індивідами сприймаються як значні. Організаційна структура, що забезпечується процесом етнічної категоризації, в різних соціокультурних системах може бути наповнена різним змістом. Етнічні категорії можуть пронизувати все соціальне життя або ж функціонувати в певних секторах дійсності.

Етнічні кордони структурують соціальне життя. Вони встановлюють складну організацію поведінки і соціальних відносин, обумовлених фактом взаємного етнічного категоризування. Водночас етнічне категоризування можливе тоді, коли поведінка набуває значних розрізнювальних характеристик, культурних особливостей. Цей процес забезпечує збереження етнічних груп: структурування процесу міжетнічної взаємодії будується на культурних відмінностях.

Існування в суспільстві базових етнічних категорій є фактором, що підтримує поширення культурних відмінностей. В поліетнічному суспільстві члени етнічної групи спрямовують свої дії на їх підтримку. Культурна взаємодоповнюваність може сприяти збільшенню взаємозалежності етнічних груп і створювати базу для сумісності. В тих сферах діяльності, де немає культурної взаємодоповнюваності, не можуть скластися умови для формування взаємодії на етнічному грунті. Тут взаємодії не буде зовсім або вона існуватиме без врахування етнічної ідентичності.

Разом з тим, складні соціальні системи передбачають широкий вибір взаємодоповнюючих ціннісних відмінностей і різних форм соціальних наказів. У такій соціальній системі культурні відмінності повинні бути стійкими, стандартизованими всередині етнічної групи. Тобто набір ролей-статусів кожного члена такої групи (соціальне обличчя) повинен бути переважно стереотипним, і тоді міжетнічна взаємодія може грунтуватися на етнічних ідентичностях [9].

Ф. Барт аналізує етнічні групи та культурне розмаїття стосовно їх організаційних можливостей. При цьому етнічність розглядається в функціональному значенні як форма соціальної організації культурних відмінностей. Етнічна група формується системою уявлень людини як самокатегоризацією, так і ідентифікаціюванням інших до етнічних груп. В соціальному плані ці механізми є системою соціальних наказів. Концептуальний підхід Ф. Барта до дослідження етнічної і культурної

етнополітологія

відмінності грунтується не стільки на об'єктивно існуючих та історично успадкованих культурних рисах етнічних груп, скільки на індивідуальній свідомості і обумовленій нею соціальній поведінці, що відображається в системі соціальних ролей.

Підхід російських вчених до вивчення особливостей соціонормативної культури, в основу якого покладено уявлення про реально існуючі етнічні спільноти, історично і психологічно обумовлені почуттям етнічної солідарності, дозволив одержати висновки (подібні до бартівських) про значення соціальних відповідностей соціокультурних відмінностей [10]. Л. Дробижева і Ю. Арутюнян досліджують механізми спадковості групового досвіду, сприйняття культури як засобу передачі етнічно специфічної інформації. Соціонормативні культурні розходження, які грунтуються на розходженнях в „системі цінностей, значень, еталонів дії, моделей бажаної поведінки", розглядаються як символи „культурної, в тому числі етнічної ідентифікації" [11]. Соціонормативні культурні особливості пронизують усі сфери діяльності людей – трудову, соціально-політичну, побутову, дозвілля. Сферою широкого міжетнічного контакту є, насамперед, місце діяльності, де відбувається інтенсивне спілкування людей у виробничій сфері, безпосередня трудова діяльність представників різних культур у багатонаціональному колективі, що представляють собою досить уніфіковану в культурному відношенні ділянку. Тут спостерігається і зближення соціонормативних характеристик культурних розходжень [12]. Значно глибша роль культурних особливостей соціонормативної культури у сфері дозвілля та в сімейно-побутовій діяльності.

Отже, дослідження російських вчених у сфері культурних меж на загал не суперечать положенням Ф. Барта: культурні розходження мають тенденцію до зниження в умовах інтенсивного міжетнічного контакту, побудованого без урахування „етнічного чинника" – у сферах трудової діяльності, тоді як у сфері дозвілля, сімейно-рольових і побутових формах поведінки культурна різниця зростає.

У створенні й підтриманні культурних меж значну роль відіграє держава. При цьому процес формування етнічної ідентичності, групової солідарності має багато в чому опосередкований характер [13]. На думку В. Тишкова, етнічна самоідентифікація є актом довільного вибору з доступного на даний момент набору ідентичностей (наприклад, від громадянської до вузьколокальної) [14]. Беручи до уваги наявний набір культурних маркерів, етнічна ідентичність мобілізує найприйнятніші для існуючої політичної ситуації культурні відмінності і цим визначає рухливість, пластичність культурних меж, піддатливість владному маніпулюванню [15].

Етносоціологічні дослідження 1980 – 1990 років засвідчують, що для етнічних кордонів можуть мати значення не тільки етнокультурні фактори, але й політичні погляди – як маркери, що сприяють етнічній

консолідації потужніше, ніж культурні характеристики. Крім того, соціальне значення етнічної ідентичності виявляється в конкуренції, антидискримінаційному виявленні шляхів розвитку або в наданні пільг соціальній мобільності, в місцевому домінуванні, солідарності задля соціального контролю чи використання ресурсів.

Етносоціологічний підхід віддає перевагу інструменталістським концепціям, які, використовуючи набір маркерів етнічного кордону, розглядають „багатозначність і базу етнічності, що змінюється" [16].

Ф. Барт, як прихильник конструктивістського розуміння природи етнічного, провідну роль в мобілізації етнічності відводить лідерам, які добиваються певної політичної мети [17]. В теорії колективних дій, що пояснюють етнічні конфлікти, сьогодні це досить популярний напрямок. З теоретичних позицій ця теза розглядається в працях В. Тишкова і Л. Дробижевої [18]. Історичний досвід та етносоціологічні дослідження свідчать, що результативні лідери могли мобілізовувати маси лише в тому випадку, якщо були відповідні передумови, якщо група усвідомлювала конкретні інтереси, декларовані лідерами. Так, А. Попов виокремив варіанти „етнічної мобілізації", використовуючи як світовий досвід, так і практику міжетнічних конфліктів, що розгорнулися на пострадянському просторі. Варіанти, на його переконання, такі:

- „Минулі і теперішні, справжні й уявні образи повинні бути емоційно актуалізованими", представленими в суспільній свідомості як національне приниження, що зачіпає честь і гідність „кожного представника даного етносу".
- Протестні дії мають зорієнтовуватися „програмою привабливих політичних цілей і практичних кроків", покликаних компенсувати моральні та матеріальні втрати, завдані народові [19].

З урахуванням цих обставин та уявлень про роль етнічних лідерів, пріоритетом у процесі досліджень стає виявлення історичних, соціальних, політичних, економічних і соціально-психологічних передумов, що можуть стати маркерами етнічних кордонів, спроможних створювати конфліктні ситуації. Водночас проблеми формування етнічних кордонів вивчаються для виявлення внутрішніх і зовнішніх факторів, які впливають на об'єднання і роз'єднання народів, пояснення процесів міжетнічної взаємодії задля взаєморозуміння і злагоди. Саме тому останнім часом досліджуються проблеми соціальної і культурної дистанції.

Поняття соціальної дистанції є одним з провідних у визначенні ступеня схожості або несхожості, близькості або відчуженості соціальних груп, що визначають їх соціально-політичні орієнтації. За допомогою вимірів соціальної дистанції окреслюється статус, потенціал соціальних груп, а в етнічно диференційованому суспільстві – соціальні позиції етнічних груп. Встановлена соціальна дистанція, взаємовпливи груп стають показниками ступеня їх рівності, якісними індикаторами соціальної справедливості,

етнополітологія

соціального та етнічного співіснування, взаємоповаги.

Культурна дистанція, вважає Н. Лебедєва, – „це суб'єктивне уявлення,.. суб'єктивний образ". Цей образ „є як відбитком об'єктивної різниці взаємодіючих етнічних культур, так і відбитком реальності міжгрупових відносин і внутрішньогрупового стану" [20]. Предметом аналізу стають не всі елементи культури, а ті, що обумовлюють соціально дистанційний зміст в конкретних політичних і економічних умовах. Наприклад, російська мова для значної частини населення України була мовою діловодства та спілкування. Однак сьогодні, коли українська мова одержала статус державної, для багатьох жителів країни вона набула й соціально-дистанційного значення.

Для виміру величини культурної дистанції, що сприймається суб'єктивно, пропонується використовувати такі методи: метод етнічних стереотипів (кількість співпадаючих характеристик в авто- та гетеростереотипах); метод виявлення міжкультурних запозичень (показує кількість запозичень у внутрішньокультурних рисах; чим значніша культурна дистанція, тим більше усвідомлюються міжкультурні запозичення у сфері матеріальної культури і менше – у сфері духовній і психологічній); шкала соціально-психологічної близькості (на основі шкали соціальної дистанції Богардуса).

На думку Л. Дробижевої, культурну дистанцію можна зрозуміти, розглядаючи її комплексно – в історичному, соціальному і політичному контексті [21]. При такому підході предметом аналізу етнокультурної відмінності (в її суб'єктивному розумінні як явища етнокультурної дистанції) стають не всі елементи культури, а тільки ті з них, що мають соціально дистанційний зміст в етнополітичних орієнтаціях, у конкретних політичних і економічних умовах. Л. Дробижева досліджує феномен культурної дистанції на емпіричному рівні, що розглядається крізь призму етнічних особливостей соціально-фахової діяльності, ідеологічних орієнтацій, уявлень про нормативні цінності. Уявлення про нормативні цінності та їх сприйняття як чинника соціокультурної дистанції включає три взаємозалежні напрямки: а) ставлення до загальнолюдських цінностей; б) ставлення до специфічних етнокультурних цінностей і розпоряджень; в) перспектива сприйняття власної етнічної ідентичності й іншої етнічної групи.

Як показали дослідження, соціокультурна відмінність і, відповідно, культурна дистанція – не однакові величини в різних сферах дійсності. В різних сферах соціальної взаємодії народів, що контактують, буде різною і культурна дистанція між ними. Природним є питання про взаємну доповнюваність і залежність культурно-обумовлених розходжень та розходжень як результату неузгодженостей звичних статусних ролей у мінливій стратифікаційній системі суспільства. Такий підхід до дослідження культурної дистанції й етнічних меж узгоджується з

положеннями концепції Ф. Барта про соціальну обумовленість культурних розходжень і неодномірний простір культурної відмінності.

В умовах трансформації сучасного українського суспільства у взаємодії етнічних груп змінюються структурні позиції, системи цінностей та ідеології, а, відповідно, й співвідношення між етнічними кордонами та етнічними відмінностями. Дослідникам важливо визначити загальні взаємоприйнятні цінності та орієнтації, що можуть забезпечити безпеку кожній із контактуючих етнічних груп та динамічну стабільність їх взаємовідносин на основі узгоджених інтересів. У процесі емпіричного аналізу, при визначенні основних етнічних маркерів, виявляються етнічні кордони між етнічними групами та різними культурними і соціальними характеристиками. Такий аналіз дозволить з'ясувати не тільки те, що об'єднує і роз'єднує представників різних етнічних груп, але й встановити, які умови сприяють міжетнічній толерантності та етнічній солідарності.

Література:

1. **Драгунский Д. В.** Навязанная этничность // Полис– 1993 – № 5 – С. 27.

2. Конфликтная этничность и этнические конфликты. – М., 1994. – С. 4 – 14.

3. **Соколовский С. В.** Парадигмы этнологического знания // Этнографическое обозрения – 1994 – №2 – С. 8

4. **Кушнер П. И.** Этнические территории и этнические границы. М., 1951. – С. 18.

5. Там само.- С. 38.

6. Там само. – С. 104.

7. Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference. / Ed. By F. Barth. Universities Forlaget / Allen & Unwin, 1969 (reprint 1982).

8. Ibid.- P. 10.

9. Ibid.- P.30

10. **Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М.** Многообразие культурной жизни народов СССР. – М., 1987; Русские. Этнологические очерки. –М., 1992.

11. **Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М.** Вказ. праця. – С. 142.

12. Там само. – С. 145

13. **Тишков В. А.** Идентичности и культурные границы // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. –М., 1997.

14. Там само. – С. 23.

15. Там само. – С. 36.

16. Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. – М., 1997 – С. 10.

етнополітологія

17. **Barth F.** Enduring and Emerging Issues in the Analysis at Etnicity // The Antropology of Etnicity / Beyond "Ethnic Groups and Boundaries" / Eds.: H.Vermeulen, C.Govers. Amsterdam: Het Spinhuis, 1994. – P. 20 – 32.

18. **Тишков В. А.** Этнический конфликт в контексте обществоведческих теорий // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. Вып. 2 . Ч. 1 – М., 1992. – С. 36; **Дробижева Л. Н.** Интеллигенция и национализм. Опыт постсоветского пространства // Этничность и власть в полиэтнических государствах. – М., 1994. – С. 71 – 84.

19. **Попов А. А.** Причины возникновения и динамика развития конфликтов // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. – С. 280.

20. **Лебедева Н. М.** Социальная психология этнических миграций. –М., 1993. – С. 71 – 72.

21. **Дробижева Л. М.** Социально-культурная дистанция как фактор межэтнических отношений // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. – М. 1997.